

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СКАРБНИЦЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Матеріали наукової конференції
“Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”
16 жовтня 2023 р.

КИЇВ
2025

Гейда О. С.

РЕЧІ З КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО ДАВНЬОСХОВИЩА У ПОЛУМ'І ПОДІЙ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті окреслені перспективні напрямки виявлення, опису та атрибуції збережених речей з колекції Чернігівського єпархіального давньосховища (1900—1915 рр.). Колекція церковного музею налічувала на 1915 р. близько 5 тисяч експонатів. В ній були представлені деталі внутрішнього оздоблення храмів, різноманітні речі церковного ужитку, ікони, рукописи, стародруковані книги, священицькі облачення. Для сучасних дослідників особливо цікаво те, що колекція частково зберіглася у зібранні Чернігівського історичного музею донині і доступна для використання в наукових дослідженнях, оскільки має величезний джерелознавчий потенціал для вивчення. Каталоги довоєнного часу дають змогу реконструювати склад колекції та етапи її формування. І навіть якщо пам'ятки втрачені, їх опис та факт наявності є цінним джерелом для відтворення історичного процесу.

Ключові слова: Чернігівське єпархіальне давньосховище, вилучення церковних цінностей, Чернігівщина, 20-ті рр. ХХ ст., Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського.

Колекцію Чернігівського єпархіального давньосховища (1900–1915 рр.) (далі — ЧЄД) без перебільшення можна схарактеризувати як одну з найбільших та найцікавіших збірок церковних старожитностей на Лівобережній Україні. Колекція ЧЄД нараховувала тисячі речей церковного ужитку та культу, які репрезентували історію Православної церкви в Україні упродовж дев'яти століть — від XI до початку ХХ ст. Хоча, найдавніші знахідки, які були представлені в музеї, належали аж до часів пізнього палеоліту. Зібрані артефакти окреслені чіткими географічними рамками — територією Чернігівської єпархії другої половини ХІХ — початку ХХ ст., яка включала 15 благочинних округів, 16 монастирів, 1080 церков серед них 834 сільські парафії. Колекція відображала не лише регіональну, а й загальноукраїнську і не лише релігійну, а й світську історію. Для сучасних дослідників особливо цікаво те, що колекція частково зберіглася у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського донині і доступна для використання в наукових дослідженнях, оскільки має величезний джерелознавчий потенціал для вивчення. Каталоги довоєнного часу дають змогу реконструювати склад колекції та етапи її формування. І навіть якщо пам'ятки втрачені, їх опис та факт наявності є цінним джерелом для відтворення історичного процесу.

Колекція ЧЄД на 1915 р. нараховувала близько 5 тисяч експонатів. В ній були представлені: фрагменти архітектурного декору храмів, археологічні матеріали, деталі внутрішнього простору церков — іконостаси, царські врата,

шати на ікони. Вражаюча колекція іконопису XVII–XIX ст.: на дереві та полотні, шиті бісером, керамічні і мідні. Пам'ятки металопластики — закладні дошки з храмів Чернігівщини, гравірувальні дошки, створені за ескізами видатних українських граверів О. Тарасевича, І. Щирського. Шлюбні вінці, на престольні хрести, потири, лжиці та дароносиці, оклади на Євангелія. Безцінна колекція рукописів, грамоти майже усіх чернігівських ієрархів, рукописні богослужбові книги, пам'ятки паломницької літератури, колекція синодиків з церков та монастирів XVII–XVIII ст., рукописні описи чудотворних ікон Чернігівщини. Статродруковані книги XVII–XVIII ст. з дарчими написами представників козацької старшини. Велика збірка речей церковного ужитку. Різноманітне священицьке вбрання, церковне гаптування (плащаниці та антимінси, воздухи та покровці, рушники на ікони та іконостаси). Печатки чернігівських архієпископів, колекція портретів церковних діячів та ктиторів монастирів, фотодокументи. Нажаль, у цієї збірки сумна доля. Значна частина її загинула у вирії трагічних подій XX ст., але частина зусиллями музейників збереглася до нашого часу і на сьогодні представлена в колекції Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського.

Чернігівське Єпархіальне давньосховище стало п'ятим спеціалізованим церковним музеєм після Київського церковно-археологічного товариства (1872 р.), Волинського єпархіального давньосховища (1893 р.), Подільського (1903 р.) та Полтавського (1906 р.). Оскільки ситуація з охороною пам'яток в єпархіях була незадовільною, на VIII Всеросійському Археологічному з'їзді (1890 р.) було затверджено резолюцію, яка пропонувала Синоду включити до навчальних планів духовних семінарій курс церковної археології та наголошувала на необхідності утворення в єпархіях давньосховищ при семінаріях чи єпархіальних братствах. Під резолюцією стоять підписи В. Антоновича, М. Біляшівського, Д. Самоквасова, А. Прахова, П. Лашкарьова, В. Завітневича, Д. Яворницького, Д. Багалія та М. Петрова. Ця видатна, без перебільшення, плеяда одностудців була тим науковим локомотивом, який штовхав вперед потяг під назвою музейне будівництво в Україні. Серед їхніх друзів був і В. В. Тарновський.

Музей на час створення ЧЄД на Чернігівщині було три: у Чернігові — при статистичному комітеті (нумізматичний), музей Чернігівської губернської архівної комісії (спеціалізувався на археологічних колекціях, архівах), у Ніжині — при Історико-філологічному інституті (колекція з виставки до XII Археологічного з'їзду).

До створення у Чернігові церковного музею керівництво єпархії підштовхнуло три гучні скандали, Археологічні зїзди, наукова громадськість та заступ-

ництво спадкоємиці київського митрополита Гедеона Святополка-Четвертинського. У відповідь, для запобігання знищення пам'яток церковної старовини, для їх каталогізації, збирання та наукового вивчення духовна консисторія 19 червня 1900 р. прийняла рішення про заснування Чернігівського єпархіального давньосховища *“для збереження в ньому стародавніх церковних речей, які мають цінність в археологічному відношенні”* та вимагала від усіх благочинних та настоятелів монастирів привести до ладу монастирські та приходські ризниці та надіслати у консисторію відомості про старожитності. Але реалізація цього формального розпорядження стикнулася з небажанням церковної влади та священників на місцях допомагати справі. За рік та чотири місяці до консисторії надійшло тільки 18 відповідей з 90 запланованих (Дроздов 1907, с. 238).

У листопаді 1901 р. консисторія вчергове фіксує прикрий випадок масового скуповування церковних речей з храмів єпархії приватною особою з метою власного збагачення (мова йде про Василя Івановича Золотаревського, який видавав себе за племінника чернігівського єпископа Антонія та похресника полтавського ієрея). Цей факт і став остаточним поштовхом до активізації справи створення церковного музею. Духовна консисторія зобов'язала благочинних до 1 січня 1902 р. провести переоблік наявних предметів старовини в церквах єпархії, та укласти реєстри тих пам'яток, які б було бажано мати в музеї. Розмістити Давньосховище планувалося в одноповерховому будинку на території Єлецького монастиря (колишній будинок Феодосія Углицького, в якому з 1892 р. діяла іконописна майстерня). Але робота по облаштуванню такого необхідного для єпархії музею затягнулася ще на п'ять років.

Новим стимулом для активізації заходів по заснуванню музею стала підготовка і проведення XIV Археологічного з'їзду в Чернігові. Цьому сприяла також постанова Синоду від 14 лютого 1906 р., згідно якої стародруки, рукописи та старожитності, що вийшли з ужитку в храмах, мали передаватись до Єпархіальних давньосховищ. 4 травня 1906 р. Чернігівська духовна консисторія звернулася до Правління Чернігівської духовної семінарії з пропозицією очолити роботу по створенню єпархіального музею. Згоду на завідування майбутнім музеєм дав викладач семінарії Володимир Геннадійович Дроздов (Дроздов 1908б, с. 586).

Володимир Геннадійович Дроздов — людина якій ми маємо повною мірою завдячувати зібранню, вивченню та збереженню колекції. Народився у 1879 р. в м. Петровськ (нині місто Саратовської обл., РФ) в родині протоієрея Саратовської єпархії. Навчався в Саратовській духовній семінарії та Казанській духовній академії. Від 16 серпня 1905 р. викладач теорії словесності та російської

історії в Чернігівській духовній семінарії. З 1910 р. викладач французької мови в Чернігівській духовній семінарії. У 1906–1908 рр. брав участь у роботі Чернігівського комітету з підготовки XIV Археологічного з'їзду. На нього Комітетом було покладено розробка програми для роботи з відновлення проекту по створенню «Історико-статистичного опису Чернігівської єпархії». В. Г. Дроздов — ініціатор заснування та беззмінний завідувач протягом 24 років Чернігівського єпархіального сховища старожитностей (1907–1931 рр.). З 1909 р. завідувач бібліотекою Чернігівської духовної семінарії. З 1911 р. член Ради Братства св. Михайла Чернігівського. Викладач жіночого єпархіального училища (історія російської літератури). У 1912–1917 рр. редактор літературного відділу часопису «Вера и жизнь», член редколегії й автор випусків «Сборника Черниговского епархиального древлехранилища» (1908, 1916). Від 1919 р. завідувач 2-м Чернігівським радянським музеєм (колишній Історико-археологічний музей Чернігівської архівної комісії). З 1921 р. завідувач 5-м Радянським музеєм (колишнє Чернігівське єпархіальне давньосховище). У 1925–1931 рр. завідувач відділом культів Чернігівського держмузею. Упродовж 1919–1921 рр. викладав історію російської літератури у Чернігівському інституті народної освіти. Входив до складу Комісій з архітектурного та археологічного дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору (1923) та муміфікованих поховань з Воскресенської церкви в м. Седневі (1925). У трагічні часи терору на В. Г. Дроздова звели наклеп: буцімто він ще наприкінці 1920-х рр. «був завербований у контрреволюційну повстанську організацію... і проводив шкідницьку роботу в музеї», зокрема, «навантажив всіх працівників непотрібною роботою..., широкою інвентаризацією експонатів, організував виставку ікон та багатого церковного одягу з метою підкреслити високу цінність українського націоналістичного мистецтва і залучити екскурсантів до релігії». Звинувачений в українському націоналізмі. Підпис під привітанням від Чернігівського державного музею Миколі Вороному із 35-літтям літературної діяльності від 1928 р. — остання документована згадка про роботу В. Г. Дроздова в музеї. Подальша доля невідома (Послужний список б. р., арк. 5).

Володимир Геннадійович був автором першого Статуту та каталогу музею. Робота по впорядкуванню каталогу пам'яток церковної старовини єпархії розпочалася ще у 1901–1902 рр., коли в усі благочинні округи були розіслані запити духовної консисторії. Відповіді на ці запити були одержані й завізовані єпископом Антонієм лише 6 березня 1907 р. У 1907 р. на загальноєпархіальному з'їзді духовенства на облаштування нового музею було виділено 200 крб. та ще 150 — на проведення запланованих наукових експедицій. Влітку 1907 р. В. Дроздовим та священником К. Карпинським було здійснено

три наукові експурсії. Загалом було обстежено 174 церкви та сім монастирів, приведені до ладу ризниці, описані та сфотографовані об'єкти церковної старовини, архітектурні споруди, при цьому 500 пам'яток було взято до музею. За результатами було укладено *"Список предметов старины, хранящихся в церквях и монастырях Черниговской епархии и желательных для помещения в Черниговское епархиальное древлехранилище"* та відправлено до Синоду із запитом на дозвіл про вилучення їх із ризниць.

Список цей зберігся до наших днів і являє собою перший з відомих описів експонатів музею. Укладено його у формі таблиці на дві колонки. Загалом описано 763 пам'ятки (речі церковного вжитку, рукописи, ікони, архівні матеріали, стародруки) з 174 церков 15 повітів в алфавітному порядку та чотирьох монастирів (Домницького, Рихлівського, Розритівського та Каменського). Відомості про пам'ятки обмежені (назва, датування, матеріал). Іноді зазначено відомості про осіб, які надали пам'ятку до церкви або авторів книги чи рукопису. Список не дублює перший Каталог музею, який був укладений В. Дроздовим, тож має особливу джерельну цінність (По вопросу 1908, арк. 4–26).

У 1908 р. В. Дроздов упорядкував перший каталог Чернігівського єпархіального давньосховища, що складався з п'яти розділів: Усього в каталозі описано 293 експонати XVII–XIX ст. із зазначенням композиції, розмірів, орієнтовної дати створення, мистецької техніки та джерел надходження до музейної колекції (Дроздов 1908а). До відкриття з'їзду було приурочено видання першого випуску *"Сборника"* Чернігівського єпархіального давньосховища, а у приміщенні реального училища влаштовано виставку, на якій представлено 873 експонати з колекції ЧЄД (Каталог выставки 1908).

Після затвердження 1911 р. оновленого статуту Братства св. Михайла, князя Чернігівського, Церковно-археологічна комісія починає фігурувати у його звітах як окремий підрозділ (Устав 1911, с. 620). Водночас спостерігається поступове зростання кількості членів комісії та зростання колекції Єпархіального давньосховища, яка у 1911 р. налічувала понад 4 тисячі експонатів (Устав 1911, с. 23). З 1913 р. Єпархіальне давньосховище за клопотанням Ради Братства було розміщено у новозбудованому Єпархіальному домі. Того ж таки року запровадилися посади хранителя Єпархіального древлесховища, яку посів псаломщик церкви с. Гузовка К. Самбурський, та сторожа, квартири для яких були виділені в будинку Єпархіального дому (Журналы 1911, с. 3–4). У 1914 р. голова Церковно-археологічної комісії М. Доброгаєв розробив новий статут, згідно якого вона перетворювалась у Церковно-археологічне товариство, чисельність якого виросла до 35 осіб (Жизнь и деятельность 1915, с. 99, 105).

У 1915 р. Чернігівське єпархіальне давньосховище фактично було закрито. В Єпархіальному домі розмістився шпиталь для поранених. Колекція музею була запакована в ящики та підготовлена до евакуації. Наукова діяльність Церковно-археологічного товариства за умов Першої світової війни та постійної нестачі коштів поволі зійшла нанівець. У 1917 р. музейне зібрання тимчасово було перевезено до ризниці в Архієрейському домі Троїцько-Іллінського монастиря, але внаслідок розміщення тут дитячого будинку з 1921 р. експозицію знову було згорнуто (Черновые доклады 1922–1923, арк. 20, 69). У 1922 р. експонати перевезено до будинку О. Гортинського (Морозова 2012, с. 43–46) (сучасне приміщення Чернігівської обласної стоматологічної поліклініки по вул. Магістратській, 19), в якому невдовзі почав діяти так званий 5-й Радянський музей (Музей культів). Його завідувач В. Дроздов розібрав і описав пам'ятки, впорядкував каталог, причому з'ясувалось, що кількість експонатів у порівнянні з 1915 р. зменшилася майже в 5 разів і становила, враховуючи нові надходження з інших музеїв та монастирів, 1369 пам'яток (Отчет 1922, арк. 14 зв.).

На речах з ЧЄД відсутні музейні бирки (особливо це стосується речей церковного ужитку, митр, панагій, дароносиць, напрестольних хрестів), а в документації речі при вступі записано як такі, що походять “з ризниці Чернігівського архієрейського дому або Троїцько-Іллінського монастиря”. Позначки про приналежність до колекції ЧЄД фрагментарно збереглися на книгах та рукописних пам'ятках, тканинах, іконах.

Куди ж поділася декількатисячна колекція? Відомо, що у розпал голоду 1921—1922 рр. на Чернігівщині розпочалася компанія по вилученню церковних старожитностей з церков та монастирів єпархії, яка призвела до неправних втрат. Лише у м. Чернігові за два місяці роботи Комісія по вилученню церковного майна зібрала речей на суму 65 342 золотих рублів. За грубими підрахунками, вага вилучених дорогоцінних металів з церков та монастирів єпархії становила понад 3,2 тони. Серед них були і речі з колекції Єпархіального давньосховища.

Кампанія розпочалася від кінця березня 1922 р. у Чернігові, а від початку квітня — у 12 (з 16) повітах губернії. Активна фаза у Чернігівській губ. тривала три місяці (кінець березня — початок липня 1922 р.). 25 березня 1922 р. можна вважати початком конфіскації коштовних предметів у Чернігові (зі Спасо-Преображенського і Борисоглібського соборів, Троїцького монастиря та колишнього єпархіального магазину). У Троїцькому монастирі конфіскували: 2 золоті панагії з дорогоцінним камінням, 3 срібні панагії, один срібний посох, посох зі слонової кістки, срібну ризу з ікони св. Миколая, золочену срібну мит-

ру з дорогоцінним камінням, дві оксамитові митри з дорогоцінним камінням, одну дарохранильницю, 10 срібних лампад, срібне паникадило (вагою понад 10 кг), один срібний хрест, 6 срібних дискосів, 2 срібні тарелі (вага майже 3 кг), срібну дошку (4,5 кг) тощо (Блакитний 2022, с. 36–45).

Постанова Чернігівського губвиконкому від 30 березня 1922 р. передбачала складання описів богослужбового майна церков (у 3-х примірниках) з 1 до 10 квітня. Владу цікавила історико-художня й матеріальна цінність предметів. Мало відбуватися звірення зі старими інвентарними книгами. Про факти приховування цих книг інформували Губчека. Такі описи по Архієрейському будинку укладені не були, оскільки вилучення відбулося на п'ять днів раніше розпорядження.

З літа 1921 р. почали проводити “інвентаризацію” церковного майна (надалі подібні описи склалися в лютому — березні 1922 р., 1923–1925 рр., 1927–1929 рр.). “Інвентарні книги” або описи церков містять інформацію про кількість предметів, їх обмежену характеристику (подекуди зазначена лише вага, датування та проба срібла). Описи зовнішнього вигляду відсутні, що суттєво ускладнює пошукову роботу). Документація, яка відображає процес вилучення церковних цінностей зберігається у Фондах Державного архіву Чернігівської обл., являє собою зразок непрофесійності, а іноді і відвертої безграмотності. Наприклад, “Опись церковных предметов, до изъятых по Черниговскому округу и подлежащих сдаче в доход казны” укладена на фрагменті (шматку) паперу простим олівцем від руки. Не містить жодної прив'язки до місця вилучення цінностей та будь якого, хоча б поверхового, їх опису. Зрозуміло, що експропріаторів насамперед цікавила оцінка грошової вартості предметів, а не їх історична цінність.

На сьогодні розпочата наукова-дослідницька робота по упорядкуванню Каталогу колекції Чернігівського єпархіального давньосховища. Планується укласти наскільки можливо повний Каталог колекції ЧЕД на 1915 р., оскільки відомості про експонати мають величезний джерелознавчий потенціал. Іде робота по відтворенню шляху руху предметів з колекції ЧЕД. В структурі опису експонату передбачено надання інформації про збереження предмету та його знаходження у музейних колекціях. Сподіваємося на співпрацю з колегам. Приклади успішної атрибуції вже маємо. Окремі цінності з Чернігівщини потрапляли й до київських музеїв. Історії їх передачі та атрибуції будуть присвячені наступні публікації.

ЛІТЕРАТУРА

Блаkitний, М. 2022. Вилучення радянської владою церковних цінностей на Чернігівщині: кампанія 1922 року. *Сіверянський літопис*, 2, с. 36–45.

Дроздов, В. 1907. От Черниговского епархиального древлехранилища (программа сбора сведений к XIV Археологическому съезду). *Черниговские епархиальные известия*. Часть официальная, 7, с. 238–244.

Дроздов, В. 1908а. Описание вещественных и письменных памятников Черниговского епархиального древлехранилища. *Сборник Черниговского епархиального древлехранилища*, 1, с. 1–50.

Дроздов, В. 1908б. Учреждение Черниговского Епархиального Древлехранилища. *Черниговские епархиальные известия*, 15, с. 510–518.

Жизнь и деятельность 1915. *Жизнь и деятельность Братства святого Михаила, князя Черниговского за 1914 год*. Чернигов: Типография Братства святого Михаила, князя Черниговского.

Журналы 1911. Журналы экстренного общепархиального съезда депутатов и церковных старост Черниговской епархии. *Черниговские епархиальные известия*, 13, Приложение № 2, с. 3–4.

Каталог выставки 1908. *Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове*. Чернигов: Типография Губернского правления.

Морозова, А. 2012. Чернігів і відомий, і невідомий. *Сіверянський літопис*, 1–2, с. 43–46.

Отчет 1922. *Отчет экскурсионной, выставочной и музейной части Черниговского губполитпросвета за 1922 г.* Державний архів Чернігівської області. Ф. Р. 593. Оп. 1. Спр. 1010.

По вопросу 1908. *По вопросу о передаче из церквей и монастырей предметов старины в Черниговское епархиальное древлехранилище*. 1908 г. Российский государственный исторический архив. Ф. 796. Оп. 189. Спр. 2499.

Послужный список. (б. р.). Державний архів Чернігівської області. Ф. 8860. Оп. 1. Спр. 23.

Устав 1911. *Устав Братства святого Михаила, князя Черниговского*. *Черниговские епархиальные известия*, 22, с. 627.

Черновые доклады 1922–1923. *Черновые доклады и отчеты по отделам и ревизиям Губнаробраза, комитету охраны памятников старины и искусств*. 1922–1923 гг. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р. 593. Оп. 1. Спр. 1516.